

met a román és a magyar nacionalizmus alapvető gondolati-ideológiai struktúráinak lényegi azonosságára. Ez utóbbi tekintetben az „erdélyi” irodalom kétségtelenül jó összehasonlítási alap lehetne. A jól olvasható könyv ugyanakkor hiányérzetet kelthet az olvasóban; ennek megszűntetése további munkákra marad.

Egry Gábor

Kultusz és ellenkultusz?

Ágoston Vilmos Wass Albert és Doru Munteanu „művészetéről” írott könyvét felfokozott elvárásokkal veheti kézbe az olvasó. Végre egy jó ízlésű, a szépirodalom és az irodalomkritika iránt is elkötelezett, a Szekuritáté által egykor „magyar nacionalistaként” zaklatott, tárgyilagos és morálisan is feddhetetlen értelmiségi néz szembe kötetnyi alapossággal a „kisajátított tér” magyar és román vonatkozásban is allergikusnak tekinthető kérdéskörével.

A szerző valóban irigylésre méltó tárgyilagossággal és alapos tényismerettel veti össze a magyar és a román „nemzeti képzelet” produktumait, s mutatja ki, hogy ezek egymás *tökéletes tükörképei*. Kezdetben csupán az okozhat hiányérzetet, hogy a nemzeti képzeletet Ágoston pusztán a szélsőséges nacionalizmus, azaz a nemzeti egyoldalúság és agresszivitás képzeletvilágával látszik azonosítani, a „nemzeti” és a „szélsőségesen nacionalista” között nem látja szükségét semmiféle különbségtételnek. Annak ellenére sem, hogy a *nemzeti konfrontáció* ideológiájával a *nemzeti kompromisszumok* politikáját szeretné szembeállítani. Az utóbbihoz azonban szintén *nemzeti képzelet* szükségeltetik, még ha annak egészen más természetűnek is kell mutatkoznia (lásd Kohl és Mitterand *közös* főhajtását a verdueni harcmezőn a *közös* áldozatok előtt).

A nacionalisták – írja – „azt keresik, hogy kié az »igazság«? Ez azt a látszatot kelti, mintha az igazságot egyoldalúan birtokolni lehetne. De az igazság igen elvont és bonyolult fogalom. Azt is mondhatnánk: fikció. Ez még inkább igaz a történelmi, jogi, vagy erkölcsi igazságra vonatkozó irodalomra. A jog ugyanis nem »az igazságra« épül, hanem arra a kompromisszumra, amelyet a felek (társadalmi erők, csoportok, pártok, hatalmak) kialakítanak egy bizonyos időben, és ezt egy olyan tárgyalási minimumként fogadják el, amelyet aztán jobb szó híján »törvényes igazságnak«, vagy megállapodásnak neveznek el. Ezért a – jogi, történelmi, filozófiai, etikai stb. – »igazságot« koronként újra kell al-

kotni. Újból és újból létre kell hozni az igazság kompromisszumát. Ha elfogadjuk azt, hogy az igazság mindössze egy megegyezésen alapuló fikció, akkor közelebb jutunk ahhoz is, hogy a »történelmi igazságot« is fikciónak tekintsük, és azt mondjuk, hogy a felek (ellentétes törekvű nemzetek, népek, gazdasági csoportok) időről időre megegyeznek bizonyos alaptények elfogadásában, amelyeket »történelmi igazságként« fogadnak el. Ebből kiderül, hogy az igazság relatív, korhoz kötött, és állandóan újabb és újabb egyeztetésre ösztönöz.

A fenti gondolatmenet igen lényeges eleme, hogy a felek *egyeztetnek*. Mi van abban az esetben, ha a felek nem óhajtanak egyeztetni? A válasz egyszerű: akkor nincsen igazság. Akkor gyűlölet van, rombolás, pusztítás, terrorizmus, háború. Évszázadokon keresztül sokan feltették a kérdést: mi vezet a konfrontatív helyzetekhez, az igazság nélküli, a kompromisszum keresése nélküli összecsapásokhoz? Mai szemmel nézve úgy látjuk, hogy nem a különböző igazságok ellentéte, hanem a mindkét oldalról, azonos intenzitással kisajátított igazság ideológiája: a *hasonlóság* az oka a konfliktusoknak. Ezért a kisajátított ideológiai (történelmi, nemzeti, vallási stb.) igazságokban nem azt kell keresni, ami elválasztja ezeket egymástól, hanem, hogy miben hasonlítanak egymásra: módszereik, céljaik, vagy akár a stílusuk. Mert a kisajátított igazságok ellentétes táborainak megszállottjai nagyon is hasonlóak és mindnyájan ugyanazt a megoldást közvetítik híveik felé: a másik fél megsemmisítésének indulati tudati érveit.” (68.)

A kompromisszum szükségességének *elvi* tételezésével, még ha érvényét az erőviszonyok, a cáfolhatatlan tények, illetve az alapértékek (emberi és kisebbségi jogok) tiszteletben tartása jelentősen be is határolhatja, csak egyetérteni lehet. A kérdés az, hogy a tételt a szerző a konkrét elemzések során, azaz *gyakorlatban* hogyan tudja majd érvényesíteni? Engem az elemzések sajnos inkább a kételyek, mintsem az egyetértés irányába mozdítottak el. Vegyük sorjában.

Az első probléma az, hogy a bécsi döntés – ha elvonatkoztatunk az ideológiai háttértől – éppen ilyen kompromisszumnak tűnik. A magyarok megkapják Erdély magyar többségűnek nyilvánítható részét, de a románok is megőrizhetik a túlnyomóan román többségű (ráadásul gazdaságilag messze jelentékenyebb) területeket. Ráadásul a németek és az olaszok azért veszik rá a románokat és a magyarokat a kompromisszumra, hogy a háborús összecsapásnak elejét vegyék.

Hogy ez a „kompromisszum” (amelyet Ágoston is kölcsönös engedményeken alapuló kompromisszumnak tekint) utólag miért mégis elfogadhatatlan?

Erre kétféle érvet lehet fölhozni.

Az egyik szerint azért, mert a kompromisszumot a tengelyhatalmak eleve katonai nyomással kényszerítették ki, s mivel katonai hatalmuk összeomlott, ismét a másik oldal katonai hatalmára alapozott kényszermegoldásnak kellett „igazsággá” billennie. De mert ez ismét valódi kompromisszumok nélkül, és román részről ismét csak megkérdőjelezhetetlen „igazságként” következik be, az érv meggyőző ereje tovább gyengül, az aktus automatikusan a másik fél „igazságát” is „legitimálja”. Csakis azt a meggyőződést ültetheti el benne, hogy egyetlen megoldás létezhet: a katonai. Ezt csakis a nemzeti „igazságra” lehet alapozni.

A másik érv szerint – s én magam mindig is ennek a híve voltam – a bécsi döntés azért elfogadhatatlan, mert a területek ide-oda csatolgatása soha nem megoldja, hanem éppenséggel kiélezi a nemzeti ellentéteket. Igaz, ez az érv a trianoni „megoldás” ellenében is felhozható. Azaz a nemzetiségi kérdéseket eredetileg is a Monarchia, illetve a magyar vagy a román állam föderalizálásával kellett volna rendezni. Ha akad hozzá magyar partner, egy ilyesfajta megoldásnak még a Monarchiában is számosan lehettek volna román hívei. Legalábbis egy ideig. Csakhogy nem akadt. A magyar politika mindig is csak a *kisebbségek elmagyarosításának* türelmesebb (liberális) vagy türelmetlenebb (konzervatív, később „forradalmi”) módzatai között volt hajlandó válogatni, s miután egyik sem járhatott sikerrel, a magyar, olykor a korszellemtől is segítve, legalább a megmaradt országterületen teremtett fait accomplit. Az országban ma már gyakorlatilag nincsenek kisebbségek. Mára, ha ezt a példamutatónak aposztrofált „megoldást” a maga részéről el szeretné kerülni, a romániai magyarság számára nem maradt más kiút, mint a román politikai elitet képessé tenni arra, amire a magyart nem lehetett: a kisebbségek hosszú távú létének és létjogosultságának elismerésére. Az ország valamiféle föderalizálására. Ennek ma – az Ágoston által is érzékelt trendek jegyében – tényleg meglehetnek az esélyei.

Aki azonban ebben az esélyben nem hisz, mert – amint azt Ágoston szintén jelzi – a román politikát az enyhülés jelei ellenére még mindig mélyen áthatja a nemzeti türelmetlenség – ne feledjük: az Ágoston által elrettentő példaként elemzett Doru Munteanut kollégái rossz írónak, de továbbra is „jó románnak” tartják, amennyiben őt választják a Román Írószövetség Brassói Fiókjának elnökévé –, s a nemzetközi közösség sem a tényleges kompromisszumokat, inkább a látszatsmegoldásokat támogatná (lásd Koszovó), a bécsi döntés mint tényleges „kompromisszum” elutasításában ma is csak „nemzetárulást” láthat.

A második kérdés a zsidó–magyar viszony, illetve Wass Albert antiszemizmusának kérdése. Egyfelől semmiképpen sem tekinthetjük a holokauszt történeti valóságát valamiféle „kompromisszumos igazságkérés” tárgyának. Másfelől a zsidó és az antiszemita argumentáció között maga a szerző sem látja azt a rokonságot, amelyet a román és a magyar között kimutat. A tanulmány nem ismer olyan zsidó szerzőt, akinek a művein a Wass antiszemizmusával való *hasonlóságot* szemléltethetné. Hogy azért-e, mert (amint azt az antiszemiták állítják) a jelenlegi világhatalmi viszonyok által a magyar társadalomra kényszerített „kompromisszum” ez idő szerint magát a kérdésfelvetést is kizárja, vagy azért mert tényleg nincs ilyen szerző Magyarországon, arra a tanulmány nem tér ki.

Pedig a kérdés lényegbevágó.

Mert ha a nacionalizmusok egymást generálnák, ahogyan az a lényegi hasonlóság tételéből következik, akkor a lényegi hasonlóságnak zsidó–magyar viszonylatban (lényeg szerint: a többség–kisebbség vonatkozásában) is jelentkeznie kéne. Hogy nem jelentkezik, az egyebek között arra is utal, hogy a kisebbségi nacionalizmus soha nem hozható azonos nevezőre a többségivel. A többségi erőszak ellen védekező, s mindig a toleranciára, a demokratikus értékekre, az együttélés lehetőségességére apelláló, azt „önként” elfogadó kisebbség és a nyíltan intoleráns, kizárólagos és az együttélés lehetőségét is tagadó többség nacionalizmusa soha nem lehet azonos egymással. Még akkor sem, ha – Erdélyre vonatkoztatva – a viszonylatok többszörösen megcserélődnek, s emiatt össze is mosódnak. A formális hasonlóságok dacára egészen más a jelentése a két világháború közötti kisebbségi magyar nacionalizmusnak és a „magyar világbeli” többség magyar nacionalizmusának, ahogyan más a monarchiabeli román nacionalizmus és a romániai többség nacionalizmusának természete is. Wass problémája éppen az, hogy ő az emigrációban az erdélyi magyarság ismételt kisebbségivé válása nyomán is „többségi” marad. Ebből azonban az is következik, hogy a lényegi hasonlóság tétele az itt megfogalmazott egyértelműséggel csak a többségi nacionalizmusokra érvényes. A dolgozat azonban ezt a különbségtételt is elmulasztja.

A harmadik probléma a Wass-életmű esztétikai értéke. A szerző módszere azonban itt is következetlen. Wass – Ágoston hipotézisével ellentétben – nem azért rossz író, mert elfogult, hanem – szépíró gyanánt – azért „elfogult”, mert nem képes jó íróvá válni. A *Farkasverem* tanúsága szerint – kétségtelen elfogultságai dacára – lehetne akár jó író is. És korántsem állna példa nélkül a világirodalomban, elég, ha Ferdinand Celine-re (leghíresebb műve az *Utazás az éjszaka mélyére*), Knut Hamsunra (egyik leghíresebb műve a *Pán*), vagy a modern filozófia legna-

gyobb alakjára Martin Heideggerre utalunk. (Az utóbbi személyét ráadásul máig tartó szakmai kultusz is övezi.) De utalhatnánk Herbert von Karajanra és másokra is. És ugyanez érvényes a másik oldalon Romain Rollandra, Louis Aragonra, Maxim Gorkijra, József Attilára, Déry Tiborra és másokra, akik (egész munkásságuk alatt vagy annak bizonyos periódusaiban) nem kisebb mértékben kötelezték el magukat a 20. század másik emberellenes irányzata, a kommunizmus mellett.

Egy remekmű megalkotásához a szerzőnek – az adott vonatkozásban! – mindenképpen túl kell emelkednie elfogultságain. Ezt annál inkább megteheti, mert a konkrét szerző és a mintaszerző személyisége soha nem azonos. A *mintaszerző* a – magánemberként (esetleg) elfogult és/vagy ellenszenves – *konkrét szerző* pusztá *szerepe*, ő az, aki a regény *narrátorát* – a fikció tényeihez igazodva (tehát soha nem önkényesen) – megalkotja, a háttérből az elbeszélés műveletét irányítja, s a szövegbe beépíti azokat a fikciószignáloknak nevezett jelzéseket, amelyek az olvasót a mű befogadásának folyamatában eligazítják. (Mindig úgy, hogy közben bonyolult feladványokkal is szembesítenek bennünket.)

Ha igazi művészről van szó, a szerző politikai elveit és a műben érvényre jutó „ideológiát”, amely a saját egyéniséggel rendelkező narrátor „sajátja”, semmiképpen sem lehet összemosni. Ilyesmire legfeljebb a diletánsok esetében van lehetőség, akik éppen a miatt nem válhatnak igazi művésszé, mert a konkrét szerző, mintaszerző és narrátor szerepeinek különbözőségét és kölcsönhatását (tehát az epikus szöveg működésmódjait) nem érzékelik, s ezért folyton és egy az egyben „magukat” (önnön idealizált, a nyilvánosság számára túlsminkelt énünket) mesélik el. Az igazi művész fasizmussal, illetve kommunizmussal való összefonódása az életmű hitelét ugyanúgy nem kérdőjelezheti meg, mint ahogyan Villon verseinek értékét sem áshatják alá a költő életrajzának nem mindig felemelő mozzanatai.

Shakespeare *Velencei kalmárja* is könnyűszerrel antiszemita műnek lenne minősíthető, mégsem az, s egyszerűen azért nem, mert Shakespeare túl nagy művész ahhoz, hogy az alapvetően ironikus bosszút kieszelő zsidó cselekedeteiben ne lássa meg az emberi motívumokat. Shylockot Shakespeare – kora zsidóellenes elfogultságai dacára is – minden megalázott kisebbség reprezentánsává emeli. Wass Albert azonban nem eléggé erőteljes tehetség ahhoz, hogy a háború alatt beszerzett kognitív disszonanciáin felülemelkedjen, hogy – az Egyesült Államok szabadabb légköre által tovább mélyített – román-, illetve zsidóféltését műve nyersanyagává idegenítve a magyar szélsőjobb tragédiáját hitelesen megformálhassa. Ehelyett folyton áttételességükben is guszztustalan önfelmentési manő-

verekkel traktál bennünket. Így aztán művei – normális körülmények között – aligha tarthatnának igényt szélesebb körű olvasói érdeklődésre.

A Wass probléma lényegét ezért – negyedszerre – nem Wass Albert személyisége, még csak nem is román- és zsidóellenessége adja, hanem azok a *magyarországi körülmények*, melyek Wass zavaros bölcselkedéseit a „hitelesség” látszatában mutathatják fel, s az az *olvasóközönség*, mely a Wass-művekhez fogható giccses ömlengésekben gyönyörűségét lelheti.

Sajnálatos módon Ágoston Vilmos a kérdésnek ezt a vonatkozását is csak érinti. Ő főként azt szeretné bizonyítani – s ehhez nincs szüksége túl sok leleményességre –, hogy Wass gyűlöli a románokat és a zsidókat, s Erdély egészének Magyarországhoz való visszacsatolására törekszik. *Ezenfelül* még rossz író is.

Pedig annak a bizonyítása, hogy Wass rossz író, merőben fölöslegesen tenné a románok és a zsidók elleni gyűlöletének és irredentizmusának bizonygatását. Ez esetben ugyanis művének semmi közéleti jelentősége nem lehetne. A valódi probléma az, hogy mégiscsak van! S ez az, amivel a szerzőnek – és a magyar irodalom- és politikatudománynak – elkerülhetetlenül szembe kéne néznie.

De annak a (kétségtelenül helytálló) állításnak a *bizonyítása*, miszerint Wass rossz író, ismét csak sok kívánnivalót hagy maga után. Ágoston főként Wass stílusának fogyatékoságait emeli ki, azt, hogy szövegei telides-tele vannak nyelvhelyességi hibákkal, nyelvjárási elemekkel, archaizmusokkal, román jövevényszavakkal és germanizmusokkal. Ezen az alapon azonban a modern és a posztmodern magyar próza és líra remekműveinek egy jelentős részét is kiutasíthatná az irodalomból. Gondoljunk Parti Nagy Lajos szövegeinek „égbekiáltó” magyartalanságaira. Csakhogy Partinál ezeknek világos esztétikai funkciójuk van. Wass esetében azt kellene bizonyítani, hogy az ő magyartalanságai nem a valódi művészet, hanem a giccs szolgálatában állnak. Ez a bizonyítás azonban jobbára elmarad.

A regények is stílustalanságuk, felületességük, érzelgősségük és főként nacionalizmusuk, illetve idegenellenes elfogultságaik miatt minősülnek művészietleneknek. Ezek az elemek azonban önmagukban akár költői művek nyersanyagává is válhatnak (gondoljunk Sárbogárdi Jolán édelgéseire). Sajnos Ágoston értékítéleteit az irodalomtudományi szaknyelv felszínes ismerete, elemzési módszereinek kezdetlegessége, szövegeinek nyelvi lazasága erősen relativizálja.

Az intertextualitást többször is az utánérzés és a plágium jelentésében használja. Fogalmazása is gyakran pongyola. Nem ritkák az olyan mon-

datok, mint hogy „...megegyeznek bizonyos alaptények *elfogadásában*, amelyeket »történelmi igazsággént« *fogadnak el* [kiemelés tőlem – B. B.]” (68.). A „fals jurnalt”, „fiktiiv napló” vagy „álnapló” helyett „hamis naplónak” fordítja és a „hamisat” az „őszinte” ellentéte gyanánt értelmezi (103.). A költeményt „az érzelmek, gondolatok leírása, megjelenítése” gyanánt definiálja (206.). A „hangsúlyos” helyett a határozott névelő „kihangsúlyozott” használatáról beszél (195). A „történet... történik...” nála (232.). Néha az elemzések is túlfeszítettnek tűnnek: akkor is az arisztokrata *szereplői szövegeiből*, amikor nyilvánvaló, hogy a zsidó apa *szereplői szövegeibe* pusztán a fia által kiszemelt lány arisztokrata szüleinek a szintén *szereplői szövegeibe* szüremkedik be (236.). Szerinte Wass „Nem a *stilisztikai leírással*, hanem a nemzeti szenvedéssel akarja megfogni az olvasóit” (244.), de nehéz elgondolni, hogy a „stilisztikai leírással” hogyan lehet megfogni? Az iskolázatlan funtinelli boszorkánynak azt rója fel, hogy „nem csak magyarul tud, de nyelvjárásban is beszél”, bár egyértelmű, hogy a havasi környezetben, ha megtanult magyarul, csakis valamelyik nyelvjárást sajátíthatta el (305–306.). Az összefoglaló fejezet a következő mondattal indul: „Wass Albert prózájának eszményített szereplőire jellemző a tekintélyelvű személyiség leírása.” Mintha Wass hősei azzal szórakoznának, hogy – nem tisztázott módon – tekintélyelvű személyiségeket „írnak le”. (320.) Mindezt szóvá sem tennők, ha Ágoston nem főként a stílusra, illetve a nyelvhelyességre próbálná alapozni a Wass-művekre vonatkozó értékítéleteit.

Kifogásaink persze mit sem változtatnak azon a tényen, hogy a Wass-líra és -próza túlnyomó része tényleg émelyítő giccs. Ez a megállapítás azonban ismét visszavezet az alapkérdéshez: mi a Wass-kultusz voltaképpeni alapja? Mitől érezheti úgy a történelmi és irodalmi kérdésekben tájékozatlan (mert mindkét szakma által rettenetesen magára hagyott) magyar olvasó – még a magasan kvalifikált értelmiség egy része is –, hogy Wass Albert igenis irodalom? Hogy a románok és zsidók szájaiba adott románygűlölet és antiszemitizmus elfogadható elbeszélői technika? Hogy Wass szövegei önnön (tiltott) gondolatait szóltatják meg?

Aligha járhatok messze az igazságtól, ha úgy vélem, hogy a magyarázat – az úgynevezett nemzeti oldal híveinek („közismert”) elfogultságai mellett – az önmagát demokratikusnak aposztrofáló szociálliberális tábor (kevésbé közismert) elfogultságaiban gyökerezik. Abban a tényben, hogy ez a tábor is elutasít mindenféle ideológiai kompromisszumot. Ágoston bevezetőbeli szavaival: maga sem hajlandó „egyeztetni”. Igazság helyett tehát Magyarországon is csak „igazságok” létezhetnek. S ezek évről évre kizárólagosabbakká válnak.

Hogy csak egyetlen példát említsek: a magyar nyilvánosságnak máig nem sikerült eldöntenie, hogy Buda 1945-ös bevétele „felszabadulás” volt, vagy „megszállás”. Mindkét fél ragaszkodik a maga egyoldalúan elfogult értelmezéséhez. Kompromisszumról – magyarán annak elismeréséről, hogy az egyik is volt és a másik is – szó sem lehet. Ami már önmagában is riasztó.

Emlékeztetőül: Ágoston már a bevezetőben fölveti: „Mi van abban az esetben, ha a felek nem óhajtanak egyeztetni? A válasz egyszerű: akkor nincsen igazság. Akkor gyűlölet van, rombolás, pusztítás, terrorizmus, háború. Évszázadokon keresztül sokan feltették a kérdést: mi vezet a konfrontatív helyzetekhez, az igazság nélküli, a kompromisszum keresése nélküli összecsapásokhoz? Mai szemmel nézve úgy látjuk, hogy nem a különböző igazságok ellentéte, hanem a mindkét oldalról, azonos intenzitással kisajátított igazság ideológiája: a *hasonlóság* az oka a konfliktusoknak.”

Maga Ágoston is úgy véli, hogy ez a helyzet nem csupán a nemzeti, de a jogi, filozófiai, politikai igazságra is érvényes. „A jog ugyanis nem »az igazságra« épül, hanem arra a kompromisszumra, amelyet a felek (*társadalmi erők, csoportok, pártok, hatalmak*) kialakítanak egy bizonyos időben, és ezt egy olyan tárgyalási minimumként fogadják el, amelyet aztán jobb szó híján »törvényes igazságnak«, vagy megállapodásnak neveznek el.” [Kiemelés tőlem – B. B.]

Ennek ellenére föl sem merül benne, hogy Wass népszerűségének magyarázata talán mégiscsak a magyarországi és határon túli magyar *társadalmi erők, csoportok, pártok, hatalmak* kompromisszumképtelenségében rejlene. Hogy a Wass-kultusz nagy valószínűséggel arra a „nemzeti” konfrontációra alapoz, amely Magyarországon a kulturális és az állampolgári nemzet híveit növekvő szenvedélyességgel állítja szembe egymással. Wassnak ugyanis nem csak a „nemzetet” kulturális közösségnek tekintő politikai táborban van *kultusza*. A „nemzetet” állampolgári közösségnek tekintők körében is dühöng az *ellenkultusz*. A markecolás kultúrája – amikor is a szembenálló táborok egymás szemébe kotorászva kaparják össze a mindennapit – Magyarországon általánosnak tűnik.

Ez a feltevés azonban nem új. Másutt és máskor én magam is megfogalmaztam már. „Wass Albert élete és munkássága ugyanis kitűnő lehetőséget szolgáltat arra, hogy a mai Magyarországon a politikai hatalomért vetélkedő táborok egymás érvrendszerait ismét »megfellebbezhetetlenül« diszkvalifikálják, egymást kényelmesen liberál-bolsevikoknak, illetve hungaro-fasisztáknak bélyegezzék. Wass Albert háborús

bűnösként való bevádolása és elítélése, amerikai kvázi-rehabilitációja, az emigrációban elért állítólagos sikerei és a kommunista diktatúra esztendeiben a magyar nyilvánosságból való száműzése »ragyogóan bizonyíthatják« úgymond a kommunista diktatúra magyarság- és kultúraellenességét, kitűnő példa gyanánt szolgálhattak arra, ahogyan a zsidó lobby a magyar irodalom egyik legjelentősebb alkotóját is évtizedekre kiradírozhatta a nemzet emlékezetéből.

A másik oldalról Wass Albert kultusza és olvasottsága »ragyogó bizonyíték«-ul szolgálhat a magyar népesség »jól ismert« nacionalizmusára és antiszemizmusára, arra, ahogyan a magyar nacionalizmus ma már egy »hungaristát« is példamutató demokratává, a román elnyomás elleni tiltakozás hőségévé kozmetikázhat.”

A kötet olvasása nyomán sajnos ismét úgy érzem, ez a kutatás – a szerző román–magyar vonatkozásban tanúsított párját ritkító tárgyilagos-sága és józansága ellenére is – többet árthat Wass Albert tárgyilagos megítélésének, mint amennyit használhat. Éppen azért, mert úgy véli: az ellenkultusznak kell „használnia”. Kultusz és ellenkultusz azonban egymást feltételezik és éltetik.

Változatai azoknak az „igazságoknak”, amelyek Ágoston kritériumai szerint sem igazságok.

Bíró Béla